

Володимир ДЯКІВ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ОСОБЛИВИХ ФОРМ НАРОДНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1930-ИХ РР.

Volodymyr DYAKIV. On Socio-Political Preconditions of Peculiar Forms in People's Religiousness at Under-Soviet Ukraine During 1930s.

Особливі форми народної релігійності в підрадянській Україні 1930-их рр. були спричинені тогочасними суспільно-політичними умовами та певними іншими чинниками. Тривалі роки насадження та утвердження радянської влади силовими методами, певна річ, вплинули на свідомість місцевого населення. Ще були свіжими в пам'яті народу лихоліття Першої світової війни, російсько-української і польсько-української війн, масові розстріли, грабунки, арешти, політика "воєнного комунізму", боротьба з релігією і церквою, голодомор 1921-23 рр., загалом переслідування і терор місцевого населення, особливо – російським комуно-більшовизмом з метою утвердження своєї влади.

В цій атмосфері загального суспільного напруження – атмосфері, в якій, здавалось, уже втрачалась віра місцевого населення в якийсь вихід з такого становища (оскільки збройні повстання українців проти радянської влади ще у 1920-их рр. жорстоко придушувались), – зростала надія на допомогу небесних сил. Вилонювалась і розвивалась своєрідна народна релігійність, що втілювалась у різних формах. Зокрема, ще з часів Першої світової війни в народі побутовали розповіді про надзвичайні, чудесні події, в тому числі й апокаліптичного змістового спрямування, як-от: про катів, які будуть вішати людей, про хрести на небі, про наближення кінця світу, Страшний суд, оновлення ікон, церковних бань тощо. Місця таких чудес часто привертати увагу вірян, особливо – з сусідніх околиць. Організовувались па-

ломництва, хресні ходи, під час яких творились і виконувались фольклорні твори різних жанрів і переважно релігійного змісту, організовувались спеціальні трапези (варіанти: обіди, "парастаси").

Такі релігійні рухи і пов'язана з ними народна творчість сягли свого апогею на початку 1920-их рр. у підрадянській Україні. Влада відразу звернула увагу на цей рух і пов'язану з ним творчість. Методами розгону, показових судів і арештів, т. зв. "експертиз" над іконами (які обновлялись) тощо вдалось придушити ці рухи і побутування пов'язаної з ними творчості. Хоча подекуди, спорадично, в різних місцевостях підрадянської України з більшою чи меншою активністю і поширенням вони продовжували пульсувати у підпіллі, в тому числі і до 1930-их рр. включно, і пізніше.

Властиво, подібні прояви цих рухів спостерігаються, як показують дослідження, і поза межами України, зокрема на теренах, що також перебували в умовах більшовицької окупації, приміром у тій же Росії¹, на Кавказі² та ін. Це пов'язано з негативними реаліями советської дійсності, передусім з жорстокою, в тому числі й особливо – з войовничо атеїстичною політикою радянського режиму. Тобто вони, такі рухи і пов'язана з ними творчість були, як і в підрадянській Україні 1920-их рр., за влучним висловом проф. Р.Кирчіва, фольклорною опозицією войовничому атеїзму³. Водночас у підрадянській Україні 1920-30-их рр. вони мають особливе відображення, оскільки виникали і творились у специфічних умовах, в атмосфері особливо жорстокої дійсності і під її впливом: узаконені владою грабунки у формі продрозкладок, реквізицій, а також репресії, голодомори тощо.

Питання релігійного руху і пов'язаної з ним духовної творчості українців в умовах більшовицької окупації 1920-их рр. докладніше розглядаємо в інших своїх статтях⁴. Стосовно дослі-

¹Мельгунов С. Красный террор в России.– Москва, 1990.– С. 103; Український політичний фольклор / Упорядкування, передмова, коментарі Є.М.Пашенка.– К.: Видавель Микола Дмитренко, 2008.– С. 55, 72-73, 81, 95.

²Український політичний фольклор...–С. 95-96.

³Кирчів Р. Фольклорна опозиція войовничому атеїзмові (фольклор чудес) // Народознавчі Зошити.– 2003.– Зош. 1-2 (49-50).– С. 3-11.

⁴Релігійний рух і пов'язана з ним народна творчість у підрадянській Україні 1920-их рр.: передумови виникнення

джень цього явища в наступних, 1930-их рр., то на сьогодні в етнологічній науці ще й досі немає якоїсь ширшої аналітичної праці. Що стосується джерел та наукової літератури з цього приводу, то, крім спорадичних згадок у пресі 1930-их рр., головню за останні роки, особливо від часу здобуття незалежності в Україні побачило світ уже достатньо праць. Це, зокрема, публікації архівних та польових матеріалів (їх подекуди доповнено власними етнографічними записами), ряд історичних досліджень, фактологічні відомості у спогадах очевидців подій 1930-их рр., а також – відповідні праці закордонних дослідників тощо⁵.

та поширення // Народознавчі Зошити.– 2007.– Зош. 1-2.– С. 6-16; Релігійний рух у підрадянській Україні 1920-х років // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / Редакційна колегія: З.Білик, Я.Дашкевич, О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич.– Львів: Логос, 2008.– Кн. II.– С. 106-113; Ескалація більшовицького наступу на народну релігійність українців на межі 1920-1930-х рр. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / Редакційна колегія: З.Білик, Я.Дашкевич, Л.Моравська.– Львів: Логос, 2009.– Кн. I.– С. 799-806; Форми народної релігійності в підрадянському українському суспільстві 1920-х років (стаття подана до друку в “Записки НТШ. Праці Секції етнографії і фольклористики”).

⁵Див., наприклад: Маре J.E. The Komitety Nezamozhnykh Selan and Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920-1933 // Soviet Studies.– 1983.– № 4.– Р. 487-503; Famine in Ukraine, 1932-1933 / Eds. R.Serbyn, V.Krawchenko.– Edmonton, 1986.– 192 р.; Мартирологія українських церков.– Торонто; Балтимор, 1987.– Т. I. Українська Православна церква.– 1208 с.; 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. Володимир Маняк, Лідія Коваленко.– К., 1991.– 584 с.; Барка Василь. Жовтий князь: Роман / Передм. М.Жулинського.– К.: Дніпро, 1991.– 266 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.– К.: Либідь, 1991.– 344 с.; Жулинський М. У світлі віри. Голодомор в Україні та роман Василя Барки “Жовтий князь” // Барка Василь. Жовтий князь: Роман / Передм. М.Жулинського.– К.: Дніпро, 1991.– С. 5-22; Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд. Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький.– К.: Наук. Думка, 1992.– 736 с.– Додатки: 643-732 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: У 2-х ч.– К., 1995.– Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр.– 216 с.; Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х років.– К., 1994.– 249 с.; Прис-тайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.– 1994.– С. 70-88; Задніпровський О. Голод в історії України: короткий нарис (X-XX ст.).– Донецьк: Укр. Культурологічний центр, 1999.– 88 с.; Горліс-Горський

Отже, зважаючи на наведені обставини, тут, у цій статті, вважаємо за доцільне зупинитись на розгляді та осмисленні суспільно-політичних передумов, які спричинились до виловування та поширення специфічних форм народної релігійності в українському суспільстві 1930-их років.

Україна була особливо важливим з політичного, геостратегічного та економічного погляду регіоном советської імперії. Можливості сільськогосподарського та промислового виробництва її були основою національної безпеки СРСР. Водночас місцеве українське населення, передусім сільське залишалось середовищем національного патріотизму, джерелом ідей самостійництва, чинило спротив окупаційній владі: хлібозаготівлям, колективізації, советизації тощо. Небезпека, за словами Й.Сталіна, “потерять Украину” визначала заходи його і партійного керівництва особливої уваги до неї⁶.

Повідомлення преси з кінця 1920-их рр. інформують про активізацію в Україні діяльності партизанських груп. Весною 1928 р., наприклад, в окрузі Проскурова війська Червоної армії звели бої з повстанським відділом Доброгорського, під

Юрій. Ave Dictator: Повісті.– Львів, 1999.– 288 с.; Кульчицький С.В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.Архієрейський, О.Бажан, Т.Бикова та ін. Відповід. ред. В.Смолий.– К.: Наук. Думка, 2002.– С. 340-399; Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства” // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.Архієрейський, О.Бажан, Т.Бикова та ін. Відповід. ред. В.Смолий.– К.: Наук. Думка, 2002.– С. 299-316; Заставний Ф. Демографічні втрати населення України. Голодомори, війни, еміграції.– 2003.– 130 с.; Українці про голод 1932-1933: фольклорні записи Василя Сокола / Упоряд. В.Сокол.– Львів, 2003.– 231 с.; Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Редактори видання Роман Кирчів та Олег Романів.– Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005.– 200 с.; Косик Володимир. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. До 75-ліття Голодомору 1932-1933.– К.: Українська Видавнича Спілка, 2007.– 48 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Піріг; НАН України. Ін-т історії України.– К.: Києво-Могилянська академія, 2007.– 1128 с.; Український політичний фольклор...– 100 с.; та ін.

⁶Див.: Передмова // Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Піріг; НАН України. Ін-т історії України.– К.: Києво-Могилянська академія, 2007.– С. 7.

час яких згинув сам Доброгорський⁷. Більшовики взяли в полон 23-ох повстанців. В окрузі Тульчина міліція звела бій з відділом партизан, яким командували Рябокінь і Барановський. В тій же окрузі відбулися бої і проти другого повстанського відділу, з якого 7 людей потрапило в полон. В районі Бердичева, як повідомляла советська влада, оперували в цей час два відділи повстанців: Васильченка в кількості 30 осіб і Куліша в числі 5 партизан. Партизанські відділи оперували також в округах Катеринослава і Білої Церкви⁸.

Наші польові дослідження на Черкащині, проведені у 2008-09 рр., та деякі інші відомості доповнюють наведену інформацію, зокрема маємо підстави вважати, що справді впродовж двадцятих років (і, очевидно, й пізніше) відбувалися численні антибільшовицькі, головню селянські повстання чи не по всій підрадянській Україні⁹. Приміром, лише в Черкащині діяли такі антибільшовицькі осередки як Холодноярська республіка, у селах Мліїв і Черепин тощо¹⁰. Ці антисоветські повстання і бунти, які особливо спалахували в Україні до поч. 1930-их рр., жорстоко придушувались більшовицьким режимом. Відповідно, і не давали надій місцевому, українському населенню на вихід зі складних умов советської окупації того часу. Водночас додавали напруги в суспільстві і продрозкладки, продрозверстки, ревізії, заведення комун, артілей, колгоспів, голод 1924-25 та 1928-29 рр., і масові жорстокі репресії, виселення, боротьба з релігією і церквою тощо.

Як показують сучасні дослідження, масові жорстокі антирелігійні, антицерковні акції більшовизму в Україні двадцятих років хоча і досягли разючих трагічних результатів, зробили свій вагомий згубний вплив на традиційні устої народу, проте водночас, на щастя, прогнозованого владою перелому в суспільстві вочевидь таки не відбулося, оскільки релігія, християнське віровчення за-

лишалось в основі світогляду переважної більшості людей¹¹. Це, либонь, добре розуміли тодішні партійні керівники аж до “вождя” включно, оскільки на XV з’їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. з цього приводу виступив сам Й.Сталін, була прийнята резолюція “Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду” (від 30 червня 1928 р.) з вказівкою і особливим наголошенням на необхідності посилити наступ на релігію і церкву¹². В цьому ж 1928 р. “маховик” антирелігійної, антицерковної кампанії в Україні, за словами Ярослава Тараса¹³, “набирає нових обертів”, зокрема, знову відбуваються масові закриття храмів, монастирів, вилучення церковного майна, широкомасштабні переслідування і репресії духовенства тощо¹⁴.

Загалом репресивна політика комуно-більшовицької влади стосовно церкви, духовенства і вірян у кін. 1920-х рр. характерна тим, що було підготовлено і влаштовано послідовне переслідування тих релігійних конфесій, течій, які відмовлялись всупереч своїм релігійним переконанням іти на примирення, “співпрацю” з войовничо-атеїстичним і злочинним тоталітарним за суттю комуно-більшовицьким режимом. Так було звинувачено в приналежності до начебто створеної 1928-го року антисоветської організації (з центром у Ленінграді), яка планувала внаслідок збройного повстання скинути владу, і відповідно притягнуто до кримінальної відповідальності, внаслідок чого заслано на поселення, на Північ та у концтабори численних вірян “Істинно православної церкви” (течія РПЦ – Російської пра-

⁷Відділ Доброгорського існував від 1921 р. (див: Тризуб.- Париж, 1928.- № 33.- 26 серпня.- С. 24).

⁸Див: Тризуб...- С. 24; Косик В. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами...- С. 12-13.

⁹Майже кожне українське село ставилося неприхильно до нової влади, до чужого – російського – комуністичного устрою та насильницьких ревізій. Див. про це: Косик Володимир. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами...- С. 9.

¹⁰Домашній архів автора.

¹¹Див.: Пащенко В. Свобода совісті в Україні...- С. 142; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні...- Ч. 1: 1917 р.- середина 20-х років.- С. 155; Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю (за матеріалами польових досліджень житомирського та київського Полісся у 1994-2003 роках) // Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Редактори видання Роман Кирчів та Олег Романів.- Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005.- С. 133.

¹²Див.: Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні...- Ч. 2.- С. 15; Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою...- С. 133.

¹³Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою...- С. 133.

¹⁴Див.: Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні...- Ч. 2.- С. 15; Пащенко В. Свобода совісті в Україні...- С. 122-127.

вославної церкви) з Харкова, Одеси, Дніпропетровщини тощо¹⁵.

До кінця 20-их рр. УАПЦ (Українська автокефальна православна церква) в підсоветських умовах опинилась поза “законом” панівного режиму. У 1927 р. стараннями советської влади було усунуто від керівництва УАПЦ Липківського і проведено у ВПЦР¹⁶ “своїх” представників. Внаслідок такої советофільської ін’єкції в кола ВПЦР в умовах советської дійсності, зокрема загострення психологічної, духовної напруги в українському суспільстві, простежується і моральний упадок авторитету духівництва в народному середовищі. Оскільки “попи продалися советам”, то, приміром, послідовники і симпатичники Липківського ширили думку про потребу створити церкву “безпоповців”¹⁷.

Зусиллями ДПУ було утримано єпископа УАПЦ Ромоданова (опонент Липківського) від рішення зняти сан і відійти від УАПЦ влітку 1928 р., водночас ДПУ і далі вважало автокефалістів “українськими контрреволюціонерами”. Внаслідок – низка арештів духовенства і вірян за звинуваченнями у “нелояльності” до советської влади¹⁸, антисовєтській агітації, “організації контрреволюційного петлюрівського угруповання під виглядом церковної громади”¹⁹, у “створенні шовіністичної організації автокефалістів “Молоде братство”²⁰ і т. п. Засуджували головно до трирічного заслання, концтаборів (як, приміром, автокефалістів В.Завойчинського, А.Радомицького, М.Клеоновського, С.Грушка, А.Скорохода)²¹.

Особливо заактивізувалось переслідування більшовицькою владою вірян-автокефалістів, як пока-

¹⁵ Див.: Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 310. Тут і далі послуговуємось цією працею.

¹⁶ Всеукраїнська православна церковна рада.

¹⁷ Див. про це: Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 311.

¹⁸ Наприклад, в липні 1927 р. ув’язнено 26 автокефалістів.

¹⁹ Так, один зі засновників Новомиргородського осередку УАПЦ П.Кульчицький був двічі заарештований – у 1927 і 1928 рр., у 1929 р. запроторений до концтабору на 10 років, в 1937 р. вбитий.

²⁰ Жителі с. Куцеволівки Кременчуцького округу Д.Олефік, Я.Куцевол, Я.Ричко, Ф. і Н.Патерілові, Т.Лисяк.

²¹ Див.: Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 311.

зують дослідження сучасних істориків, з 1929 р. Зокрема у березні того року Полтавським відділом ДПУ було закрито карну справу під назвою “Самостійники”, внаслідок чого заарештовано священика Жовницького і 13 селян с. Новорощанки за звинуваченням у згуртуванні “українців для роботи над створенням незалежної України”. Священикові, у стилі тогочасної влади, були інкриміновані заклики на зібраннях церковного активу до формування “під маркою автокефальної громади” політичних угруповань, які б у часі війни виступили проти СРСР. Показово, що священик-патріот у ході слідства навіть не приховував, що справді є українським націоналістом і плакає ідею незалежності України і народовладдя²². Такі і подібні події в той час були поширені, в тому числі і загалом у середовищі вірян, українців.

Масові арешти, включно і духовенства часто призводили до сутичок (в т. ч. і збройних) влади з місцевими вірянами, як 1929 р. у селах Лозове Харківського, Тернівка Шевченківського, Березівка Криворізького округів та ін²³. Такі сутички були доказом традиційної авторитетності духовенства серед місцевого населення. Це, вочевидь, послужило і стимулюючим чинником для владних структур, щоб такі знищити церкву, передусім, найімовірніше, як традиційний осередок національної духовної культури українців.

Приводом до чергової хвилі арештів і переслідувань послужила підготовка процесу над СВУ²⁴. Духовенство українських церков, зокрема УАПЦ, які відкрито навіть у тих підсоветських умовах підтримували думки про націоналізацію церкви, як слушно зауважує сучасний історик В.Пащенко²⁵, зрозуміло, передусім підпадали під ризик бути (і, зрештою, таки й були) долученими до тих націоналістичних сил, над якими готувалась чергова хвиля репресій в той час.

Як показують дослідження, в ході операції, пов’язаної з боротьбою з так званим “українським контрреволюційним активом”, влада планувала провести 23 обшуки й арештувати 126 священиків. Лише до процесу проти СВУ влада планувала

²² Див.: Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 311.

²³ Там само.

²⁴ Спілка визволення України.

²⁵ Пащенко В. Свобода совісті в Україні...– С. 103.

ла широкомасштабні арешти духовенства й вірян, приміром, 172 автокефалісти, серед яких мали бути два єпископи, 71 священник, 10 дяків і 89 вірян тощо. В Бердичівщині, наприклад, органи ДПУ ліквідували 27 “куркулів-автокефалістів” на чолі зі священником Гонтай-Корнійчуком, в Кам’янці арештували священника Винарчука і єпископа Пивоварова, в с. Паланка на Уманщині – сімох вірян, тощо. Одна з груп (т. зв. “п’ятірок”) СВУ, як “довели” слідчі органи, була очолена В.Чехівським і функціонувала в УАПЦ²⁶.

Внаслідок, як логічне продовження, 29-30 січня 1930 р. проводиться т. зв. надзвичайний Собор, на якому 40 єпископів за “контрреволюційну” діяльність засудили УАПЦ та ухвалили рішення про її саморозпуск²⁷. З огляду на такі події не викликає подиву те, що врешті-решт зі 45 звинувачених у справі СВУ в суді виявилось понад 20 осіб – священники чи їхні близькі родичі (В.Дурдуківський, В. і М.Чехівські, К.Товкач та ряд інших), яким інкримінувалися стандартні для того часу звинувачення: антибільшовицька агітація, зокрема серед селян, залучення церковних громад до планів підготовки збройного протибільшовицького повстання тощо²⁸.

Жорстоких переслідувань у той час (кінець двадцятих років) зазнали і симпатичні інших різних релігійних течій, сект²⁹, в тому числі й т. зв. “релігійні організації нацменшин”³⁰, віряни й релігійні діячі німецьких колоній³¹, єврейські громади, польські ксьондзи і католики³², симпатичні різних релігійно-філософських, містичних учень (теософи, масони) та ін³³.

Зокрема, у 1927 р., як показують матеріали та-

²⁶Пристайко В. Жертви терору...– С. 79.

²⁷Комуніст.– 1930.– 6 лютого.

²⁸Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні в 20-30-ті роки...– С. 277.

²⁹Іоанніти, іннокенієвці, духовні християни (хлисти, духоборці, молокани та ін.), суботники, баптисти, адвентисти 7-го дня, євангелісти, трясуні, апокаліпсисти.

³⁰Лютерани, меноніти, вірмени-григоріанці.

³¹Так, наприкінці 1920-их рр. були прояви масового еміграційного руху з цих колоній, що стало додатковим приводом для переслідувань.

³²Про це свідчить, наприклад, гучна справа 1929 р. “Польської контрреволюційної і шпигунської організації ксьондзів в Україні”, за якою арештовано близько 40 ксьондзів і 250 вірян-католиків.

³³Див. про це: Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 312-315.

емного відділу ДПУ, було зареєстровано 266 осіб духовенства та 37 сектантів, за тогочасні адміністративні межі підрадянської України вислано 33 особи. У наступному, 1928 р. влада репресувала 253 представники духовенства, з числа яких вислали – 52-ох, змусили до писемних заяв (листів) про лояльне ставлення до советської влади – 84-ох. За першу ж половину наступного, 1929 р. органами ДПУ було ув’язнено 374 служителі культу та 389 сектантів, з їх числа було вислано з України 90 (в тому числі – одного мусульманського та шістьох єврейських проповідників) та 270 осіб відповідно, зобов’язались не втручатись у політичні справи – 88 служителів культу³⁴.

Така дійсність у підсоветських умовах, з її жорстокими переслідуваннями духовенства, вірян, з інсинуаціями і влаштуваннями комуно-більшовицькою владою показових судилищ над духовенством, з шаленим тиском атеїстичної пропаганди (в тому числі і спробами влади формувати у поневоленому українському суспільстві загальну духовну атмосферу осуду населенням антисоветської діяльності священників), із збереженням владою духовенства до вигаданих так званих антисоветських контрреволюційних угруповань з метою винесення якнайсуворіших вироків і т. п., – такі події, отже, певна річ, наклали свої відбитки на суспільну свідомість українців – учасників та очевидців тих подій, послідовно сприяли загостренню психологічної напруги в суспільстві, в атмосфері і під впливом тих подій, зрештою, виникали в народному середовищі і релігійні рухи та пов’язана з ними духовна творчість.

Духовенство трактувалося і сприймалося владою вороже, як такі особи, які своїм життям, релігійною діяльністю здатні підняти і повести за собою громадськість. Небезпека цього піднесення загострювалась у часи спроб так званих соціальних змін, трансформацій, пов’язаних з проведенням колективізації, так званої індустріалізації тощо. Внаслідок усього цього, як зазначають сучасні історики, в період з кін. 1920-их – у 1930-ті рр. представників духовенства не рятували вже перед владою навіть заяви

³⁴Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в 1927-1943 годах // Вопросы Истории.– 1994.– № 4.– С. 40.

про аполітичність та лояльне ставлення до неї³⁵.

Загалом тогочасна ворожа політика советської влади стосовно релігії і церкви, репресії, каральні акції, переслідування священників і вірян зросли до такої міри, що зрештою папа Римський Пій XI 2-го лютого 1930-го року звернувся до світової віруючої спільноти і спонукав до молитви за врятування церкви в таких умовах. Більшовицька влада, своїм звичним популістським стилем, потрактувала це як спонукування, щоб так званий “міжнародний імперіалізм” влаштував “хрестовий хід” на комуно-більшовицьку державу. У відповідь на звернення папи советська влада зобов'язала митрополита РПЦ Сергія вже 15-го лютого на прес-конференції виступити із заявою про те, що в советській державі немає переслідувань церкви і вірян, політика уряду загалом є лояльною з цього релігійного погляду. Таку заяву негативно сприйняли у суспільстві, зокрема більшість духовенства, і вже влітку 1930 р. митрополит Сергій був ізольований, оскільки розірвалися зв'язки РПЦ з її приходами у Європі³⁶.

За приблизними, неповними відомостями, в підрадянській Україні було закрито 136 у 1929 р., 234 у 1930 р. і 1000 молитовних будинків наприкінці 1932 р.³⁷ Більшовицькі адміністративні органи, вочевидь, з метою остаточного позбавлення можливості вірянам в майбутньому повернути храми, вимагали негайно використовувати їх в інтересах так званого “соціалістичного будівництва”³⁸. Виконавчі комітети зобов'язувалися секретаріатом ВУЦВК в найкоротші терміни перетворювати храми в так звані “будинки пролетарської культури та розваги”, а в тих випадках, коли в найкоротші терміни закриті храми обласувати для певних потрібних советській владі так званих “громадських потреб” не вдавалось, то їх примушували негайно демонтувати, розібрати, знищити³⁹.

³⁵Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 316.

³⁶Див. про це: Васильєва О.Ю. Русская православная церковь...– С. 39-40; Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти “реакційного духовенства”...– С. 310.

³⁷Мартирологія українських церков...– С. 908; Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки...– С. 278.

³⁸Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні...– Ч. 2.– С. 57.

³⁹Див.: Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з

Свідчення про ці події нам вдалось зафіксувати і від їх очевидців під час польових обстежень, зокрема на теренах Черкащини, як-от: “Вони [комсомольці. – В.Д.] ходили, вони з церкви окони викидали, комсомольці, ногами топтали ікони. Наші люди з села бігли, отнімали окони од їх та брали додому. О, таке було. А потім уже – розкидали це вже все, ті лахи попалили, те все попалили, попівське. А вже тоді, як уже стало таке, що в церкві нема уже – сьценки [церковні стіни. – В.Д.] і всьо, – давай вони сьценки валяти, валять сьценки із церкви. Тоді тут стали старі люди бігти, плакати: “Нашо ви отаку робите канітель?! Шо ви?! Люди строїли, люди вбивали, люди... А ви отаке робите, для чого ви...?”. Они давай людей всякими словами... оті комсомольці... Таке робили людям, така була лайка, як церкву розбірали зовсім, о. Тоді вже шо ж, таке діло, розкидали церкву, о, нема церкви, нема нічого. І всьо, тоді вже люди – то німі, нема куди людям виходить. Давай вони шо... А, уже ті комсомольці бачать, шо люди дуже волнуються, це ж куди там, то вони то устроїли клуби, оці советські вже, для людей, щоб люди вже ходили в клуб. Почали вистави ставити, людей зацікавлювати, виставами ними”⁴⁰ та інші.

Близькі родичі очевидців, зокрема діти, молодшого уже віку, часто пригадують розказані раніше і призабуті уже батьками такі свідчення: “Вцю... колективізацію... каже [мати інформаторки. – В.Д.], приходили, там були такі комсомольці, які, каже, ікони розбивали. І вона, каже, та жінка розбила ікону – і її паралізувало. На другий день не могла ні встать, там. Вобщем, каже, хто доторкався до того церковного утваря, о, шо, ну, розкидали, розбивали, каже, той вмер – од того, той – од того... Ну нікого живого не осталось. А хто з людей, то, каже, брали ті ікони і ховали в себе, щоб тільки не порозбивали, о”⁴¹.

Не зважаючи на такі зусилля більшовицьких

церквою...– С. 134; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні...– Ч. 2.– С. 57.

⁴⁰Записав В.Дяків 1 липня 2009 р. у с. Тростянець Канівського р-ну Черкаської обл. від Полішко (дівоче Сало) Віри Тимофіївни (1911 р. н., у с. Тростянець), освіта 2 класи, працювала у колгоспі // Домашній архів автора.

⁴¹Записав В.Дяків 1 липня 2009 р. у с. Тростянець Канівського р-ну Черкаської обл. від корінної жительки Галини Павлівни Сидоренко, освіта середня спеціальна, бухгалтер, пенсіонер // Домашній архів автора.

адміністративних органів, ГПУ і тощо на окупованій території України того часу, місцеве населення часто намагалось дотримуватись традиційних духовних устоїв, зокрема християнсько-релігійних, залишалось віруючим, намагалось захищати, боронити від більшовицької влади ті ще на той час існуючі та функціонуючі храми⁴².

Серед різних способів нищення церков, за словами Я.Тараса, ще від поч. 1920-их рр. більшовицька влада часто влаштувала таємні підпалювання, зокрема і особливо на Поліссі, де церкви були переважно (“майже 100 відсотків”) дерев’яними. В такий спосіб приховувались імена замовників і виконавців-паліїв та водночас прогнотувались вагомні результати.

Названий автор на основі власних польових обстежень Житомирщини та Київщини зазначає, що “були люди, які їздили по селах уночі на балагулах (критих дорожних возах) і підпалювали церкви”. Яскравим прикладом цього методу нищення є підпали церков у селах Ворсівка Малинського р-ну, Котівка Радомишльського р-ну, Селець Овруцького р-ну Житомирської обл. та інших, про які записав Ярослав Тарас під час експедицій у 1997-99 рр. Жителі села Ворсівка в 1935 р. “піймали палія, який підпалив церкву. До того він підпалив церкву в с. Котівка. Його хлопці хватили з балагули й убили, на другий день в село прибув загін НКВД, арештували 7 чоловіків, допитували всіх”⁴³.

Я.Тарас слушно зазначає, що швидка поява загону НКВД, допити, арешти людей дають підстави для думки, що такі підпали церков були спланованою акцією, якою керували органи безпеки, а виконавці були в них на службі⁴⁴. Для підпалу церков також використовували в’язнів, яких НКВД етапами перевозили через села і закривали в церкві, зокрема, у 1926 р. один з таких в’язнів підпалив церкву в с. Норинську⁴⁵.

⁴²Пашенко В. Свобода совісті в Україні...– С. 142.

⁴³Зап. Ярослав Тарас 13.08.1996 р. у с. Ворсівка Малинського р-ну Житомирської обл. від Михайла Савки Дмитренка, 1915 р. н. Див.: Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою...– С. 135.

⁴⁴Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою...– С. 136.

⁴⁵Зап. Ярослав Тарас 13.07.1995 р. у с. Норинськ Овруцького р-ну Житомирської обл. від Федора Миколайовича Ващука, 1910 р. н. Див.: Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою...– С. 136.

Такі та інші подібні події (в т. ч. і перебування та пристосування церков для комор, клубів чи інших “громадських закладів”) вражали суспільну свідомість, спонукали місцеве населення захищати церкви від вандалізму, вартувати біля них, забороняти своїм родичам ходити на танці та атеїстичні лекції тощо, хоча влада, як показують наведені та непоодинокі інші відомості, оперативно і жорстко придушувала подібні прояви релігійного руху. Це – одна з форм прояву (чи виразу) народної релігійності.

Українське населення було стероризоване і політичними репресіями, і продовольчими загонами. Відверте брутальне пограбування українського народу проводилось у руслі загальної колективізації, яка супроводжувалась на межі 20-30-х рр. різким падінням сільськогосподарського виробництва. До цього слід додати широкомасштабне замовчування голоду та вивіз хліба за кордон⁴⁶. Як показують сучасні дослідження, в підрадянській Україні після голодомору 1921-23 рр.⁴⁷ був ще голод і в 1924-25 та 1928-29 рр.⁴⁸. Загальне знесилення людей призводило до різних хвороб, епідемій, страшних захворювань (тиф, цинга, сибірка, туберкульоз, дезинтерія тощо). Точну кількість жертв аліментарної дистрофії та інших хвороб, що супроводжували голод в Україні у той час, встановити неможливо, але зрозуміло, що мова йде про мільйони⁴⁹.

Все це, зокрема проведення такого жорсткого безбожницького у своїй суті політичного курсу советського режиму на практиці, складні кризові економічні обставини того часу, насильницька масова колективізація, деградація сільськогосподарського виробництва, класово-антагоністичне розшарування українського села, запровадження репресивних методів хлібозаготівель, пошесті хвороб, зростання смертності, безпритульність, проституція, занепад традиційної моралі у суспільстві тощо накладало невилгоюні духовні рани на українське суспільство, вело до загострення

⁴⁶Задніпровський О. Голод в історії України...– С. 22.

⁴⁷Докладніше про події голодомору 1921-23 рр. та інші відповідні події, пов’язані зі специфічними формами народної релігійності того часу див.: Дяків В. Релігійний рух і пов’язана з ним...– С. 6-16.

⁴⁸Див. про це: Задніпровський О. Голод в історії України...– С. 39-45 та ін.

⁴⁹Там само.– С. 26-27.

психологічної напруги у ньому, яка досягла апогею в часи штучно влаштованого владою Велико-го голодомору 1932-33 рр.

Дію людиноненависницького механізму відбирання зерна від українських вимираючих сіл відображають і постанови політбюро та інші документи. Особливо жорстокі масові репресії активізувались під впливом комісії В.Молотова і Л.Кагановича наприкінці 1932 р. Так, наприклад, політбюро ЦК ВКП(б) тиражувало ухвали про виселення тисячів сімей з ряду областей (як-от: 500 – з Одеської, 300 – з Чернігівської, 700 – з Дніпропетровської, 400 – з Харківської), а “трійки”, за пропозицією В.Молотова, отримали право на період хлібозаготівель самостійно ухвалювати смертні вирокі⁵⁰. Стараннями Молотова політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. прийняло постанову “Про заходи до посилення хлібозаготівель” (20 листопада постанову під цією ж назвою прийняло РНК УСРР)⁵¹. Таким чином було “узаконено” масові обшуки з негайною конфіскацією продовольства, застосовувались і “агентурні можливості” (згідно з роз’ясненням наркомату юстиції УСРР від 25 листопада стосовно виконання зазначеної урядової постанови)⁵², приміром, примушували вчителів випитувати в учнів, “хто з них їв хліб, а потім доповідати”⁵³ про це, тощо.

Репресії посилювались. Вагому роль при цьому, либонь, відіграло і тиск та зневажливе ставлення кремлівських “вождів” (Й.Сталіна і Л.Кагановича) до українських керівників (С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського) та загалом КП(б)У⁵⁴. Зрештою наприкінці 1932 та впродовж 1933 р. відбулися такі зміни в керівництві УСРР (“першою особою” стає П.Постишев), а також значні (дві третини) заміни очільників (секретарів райкомів партії і голів райвиконкомів) на обласному та районному

⁵⁰ Див.: Передмова // Голодомор 1932-1933 років...– С. 9.

⁵¹ Див.: Кульчицький С.В. Масовий терор...– С. 386. Тут і далі послуговуємось цією працею.

⁵² Колективізація і голод на Україні. 1929-1933...– С. 550-551.

⁵³ Кульчицький С.В. Масовий терор...– С. 387.

⁵⁴ Див.: Передмова // Голодомор 1932-1933 років...– С. 10; Заставний Федір. Демографічні втрати населення України...– С. 13; Музиченко Я. Голодомор проти волі // Україна молода.– 2002.– 23 листопада.– С. 4.

рівнях. Саме реалізація таких та інших подібних їм рішень кадрового, економічного та політичного характеру, найважливіші з яких ухвалювало політбюро ЦК ВКП(б), у 1932-33 рр. спричинила продовольчу катастрофу, голод й масову смертність людей у підрадянській Україні⁵⁵.

По низхідній репресіям піддавались і представники найнижчих верств влади – голови колгоспів, члени правлінь сільгоспартілей, завгоспи, рахівники та ін.⁵⁶. Такі події ще більше загострювали духовну атмосферу в суспільстві того часу. До цього у 1933 р. додалися і масові⁵⁷ авральні примусові переселення – і внутрішньоукраїнське, і з Білорусії та Росії до спустошених голодом теренів України, тощо⁵⁸.

За винятком прикордоння, в Україні комнезамівці і спеціально відряджені з міст на хлібозаготівлі робітники проводили обшуки і відбирали запаси харчів, заготовлені на зимово-весняний період (сухарі, сало, цибулю, картоплю та ін.). Владою це тлумачилось покаранням за “куркульський саботаж” хлібозаготівлі і відповідно відображалось у пресі. Водночас сама тема голоду була суворо затабуована і саме слово “голод” в офіційних документах не згадувалось, а відповідні заходи влади, пов’язані з “голодом”, проходили в документації через “особые папки”⁵⁹.

Відбувались міграції голодуючих, які, рятуючись від голоду, цілими сім’ями покидали рідні місця у пошуках засобів для існування, у пошуках хліба.

Трагічною ознакою того часу була також і дитяча безпритульність. Матері часто залишали дітей на вулиці чи в громадських місцях, або підкидали у дитбудинки, остаточно втративши віру у власні сили; було також багато сиріт, котрі після смерті батьків залишались без догляду.

Загороджувальні загони оточили Україну по периметру кордонів і не випускали голодуючих селян. Залізницями можна було їздити тільки за спеціальним дозволом. Чекісти у поїздах переви-

⁵⁵ Див.: Передмова // Голодомор 1932-1933 років...– С. 10.

⁵⁶ Там само.– С. 11.

⁵⁷ Десятки тисяч господарств з майном, реманентом, худобою та ін.

⁵⁸ Див.: Передмова // Голодомор 1932-1933 років...– С. 12.

⁵⁹ Див.: Кульчицький С.В. Масовий терор...– С. 388.

ряли пасажирів і забирали поживу, куплену на чорному ринку для своєї рідні. Все це влада організувала і також з метою, щоб затаїти голодомор від іноземців. Зокрема, Л.Каганович винайшов статус т. зв. “чорної дошки”⁶⁰, який забороняв людям покидати свої села, припиняв постачання будь-якими промисловими товарами, а по хатах проводились безперервні обшуки з конфіскацією поживи.

У тих випадках, коли про такі події (в тому числі і вимирання цілих сіл) довідувались за кордоном (приміром, американський журналіст Е.Шервуд, чи французький політик Едуард Ерріо тощо), працівники ДПУ організували своєрідні “потьомкінські села”, внаслідок чого і за кордоном спростовувалися “вігадки буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”⁶¹.

Знецінювалось людське життя, падала суспільна моральність, надзвичайно зростала злочинність, поширювалась проституція. Жертвами насильств ставали першочергово найслабші, зокрема діти. Л.М.Редзюк зі с. Савинці Рокитнянського р-ну Київської обл., приміром, згадувала ті події початку 1930-их рр.: “У сім’ї Танчика Василя померли він сам і його дружина, а маленька грудна дитина ще була жива, горнулась до материних грудей. То це дитинча також забрали і вкинули в яму, воно ще якийсь час сиділо в куточку ями, поки його не засипали землею...”⁶². Вражаючі епізоди подій цього часу простежуємо і в численних свідченнях інших очевидців, зокрема, опублікованих останнім часом: “Люди були тоді дуже жорстокі, як звірі. У колгоспі дерли просо, і сусідська дівчинка Коваль Федорка, дванадцяти років, узяла жменьку пшона, їсть. То браві хлопці – “активісти” били дитину, поки вона й дихати перестала. Я бачив на власні очі, як вона лежала, а з рота текло пшона. Іншим разом хлопець-сирота украв у сусіда картоплі, то дядько поперебивав голодному сироті ноги, руки і закинув у глиняник. Там його й закопали” (зі слів Ф.Д.Завадського зі с. Кра-

силівка Ставищенського р-ну цієї ж області)⁶³, тощо. Таку та іншу суголосну інформацію фіксують і дослідники – етнографи та фольклористи, в тому числі й сучасні (В.Борисенко, М.Глушко, Я.Гарасим, С.Гвоздевич, Н.Заглада, Р.Кирчів, Т.Конончук, О.Кузьменко, О.Сапеляк, Я.Тарас, І.Магрицька⁶⁴, В.Сокіл⁶⁵ та ін.). Такі відомості підтверджують і наші польові обстеження у Вінниччині та Черкащині: “То в того голод був, пробалакали, то в того... оце нема чого їсти, хліба нема, то в того, та такі тільки балачки. А тоді вже в усіх... трах-бах – оце тобі таке... Ото таке було...”⁶⁶; “Як ми й самі пошти трохи не голодували, але що в нас дядько був у Києві, то нам студова петльовки..., о. [...] То ми це держали тільки для заколоти, оце кипить вода – мати зараз та намочила, сюди-туди, сюди-туди, покришила-покришила, у ту кип’ячу воду, розколотила, о...: “Їжте...”. То ми таке їли... Та й то завидували... не можна...: “Ага... Ви..., ви ще й їсте із миски?! А ми вже з миски не їмо... ай...”. А я, було, їм відповідаю: “То ви ще ж ходите... а я... сережки зняла [продала за харчі. – В.Д.], я й хреста зняла...”. В мене сережки були золоті, хрест золотий – тут, на грудях, на ті сорочці був... То я ж так їм все та кажу: “Пішли, – кажу, – та пішов дядько, – кажу, – нашій, – таке кажу, – борошна такого доставав у Києві, то – кажу, – їмо такого”. О, таке...”⁶⁷; “Ой, Боже! Тоді неможна було жити! Як вийдеш надвір – людочки! То там лежить людина, то там лежить людина, ой... А воно ж, бідне, їсти хоче... кричить же ж: “Ой! Дай що ж мені! Дай що мені трошечки! Дай мені в ротик шо!”. Шо ж ти її понесеш у той ротик, крім святої води?! Вода була, ото таке було... було! Прямо я точно бачила й була коло його! Дивилась на такево...”⁶⁸; “То жіночка розказує. Сама вона з Янева, а проживає в Цікаках, це от біля Вінниці. Що коли вона була підлітком і йшла десь від родичів через цвинтар – а вже стемніло.

⁶³ Там само. – С. 268.

⁶⁴ Див., зокрема: Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933... – С. 41-95, 106-154, 163-183; та ін.

⁶⁵ Українці про голод 1932-1933...

⁶⁶ Записав В.Дяків 1 липня 2009 р. у с. Тростянець Канівського р-ну Черкаської обл. від Полішко (дівоче Сало) Віри Тимофіївни (1911 р. н., у с. Тростянець), освіта 2 класи, працювала у колгоспі // Домашній архів автора.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁰ Декретами ВУЦВК і РНК УСРР, які негайно публікувались у пресі, на “чорну дошку” заносились села “боржники” по хлібозаготівлях.

⁶¹ Див.: Кульчицький С.В. Масовий терор... – С. 389-390.

⁶² 33-й: Голод. Народна книга-меморіал... – С. 303.

Там викопали яму і опустили туди стару бабу, но не засипали десь, чи може другого ждали ше покійника (знаєте, тоді кидали, як дрова), чи може родичі там шо... не попрощалися. Короче, шо ця дівчинка йшла по стежці і впала в цю яму. Впала на бабу. В баби лопає шунок і звідти вискочив горох. То можете представити: ця дитина гороху цього набрала в кишені, дома перемила, то вона так його поїла, шо... Оце такий, отакий голод [у 1932-1933 рр. – В.Д.]

Ну а в нас в селі, значить (бо біля моїх батьків через дорогу школа), а в трицять третьому році, це в голод, ну, вроді, чи вони спасали тих дітей... Но яке це спасіння, як повен погреб наклали тих трупиків, шкільний погреб. Даже приїхав якийсь з району. Заставив, щоб вивезли на цвинтар їх, о, отак”⁶⁹.

Поширювалось людодїство, труподїство, торгівля людським м'ясом. Багатьох таких людоджерів на початку 1930-их рр. розстрілювали члени ДПУ (хоч у Кримінальному кодексі не було статті про людодїство), інших – засиляли на примусові роботи. Так, зосібна на Біломорканалі наприкінці 1930-их рр. працювали 325 людодїв з України – 75 чоловіків і 250 жінок⁷⁰. Стосовно труподїства простежуємо тенденцію, приміром, у повідомленні начальника Харківського обласного відділу ДПУ: на 1 березня 1933 р. в області було зареєстровано 9 таких випадків, на 1 квітня – 58, на 1 травня – 134, на 1 червня – 221 випадок⁷¹.

Певна річ, такі і подібні до них події особливо загострювали духовну атмосферу в суспільстві того часу, яка посилювалась і діями численних бандитських зграй, котрі вбивали і їли людей (головно дітей і жінок)⁷².

У пошуках виходу зі скрутного становища населення вдавалось до різних методів. Надсилали листи з пропозиціями, питаннями, протестами до органів центральної та місцевої влади. В них

⁶⁹Записав В.Дяків 13 липня 2003 р. у м. Калинівка Калинівського р-ну Вінницької обл. від Віктора Івановича Дацюка, 1938 р. н. (в с. Заливанщина Калинівського р-ну Вінницької обл., в Калинівці приблизно з 1963 р.), освіта середня, працював водієм // Домашній архів автора.

⁷⁰Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки... – С. 133.

⁷¹Там само.

⁷²Див.: Задніпровський О. Голод в історії України... – С. 29.

порівнювали власне життя із життям західноєвропейської людини, зауважували, що таке становище загрожує самій офіційній владі, наводили припущення про штучність голоду⁷³.

Були й випадки відкритого невдоволення політикою більшовицької влади. Поширювались крадіжки. Люди масово приховували зерно від заготівель, затягували обмолот, зволікали з вивезенням на заготівельні пункти, ховали на горищах та в інших місцях, закопували, змішували з відходами і т. д.

В народі активізувалось побутування антидержавних приказок та прислів'їв (“Устань, Ленін, подивися: ми без хліба лишилися”, “Голод, холод в нашій хаті – ніщо їсти, ніде спати”, “Сталін хліба захотів, то й придумав куркулів”, “Не збирайте колоски, бо підете в Соловки”, “Наш суїд уже здурів і дітей своїх поїв” та ін.), народних трактувань відомих у той час абрєвіатур чи скорочених назв (типу “Товарищи, опомніться, Россия гибнет, Сталин истребляет народ!” – так тлумачили в народному середовищі назви магазинів “Торгсин” – “Торговля с иностранцами”⁷⁴), віршів, приміром, такого змістового спрямування:

*Батьку Сталін, подивися,
Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком,
Трое коней з одним оком.*

*А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.*

*Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо місцева власть забрала.*

*Не шукайте домовину,
Батько з'їв свою дитину.
З бучьом ходить бригадир,
Виганяє на Сибір”⁷⁵.*

Зрештою, місцеві антисоветські повстання і бунти вимученого владою українського селянства

⁷³Там само. – С. 29-30.

⁷⁴З цих магазинів та закритих розподільників користувались переважно ті, чийми руками на місцях і відбувалось масове вбивство народу.

⁷⁵33-й: Голод. Народна книга-меморіал... – С. 110.

ва спалахували таки до голодомору 1932-33 рр., щоправда, вже у значно менших масштабах, ніж упродовж 1920-их. Так, зокрема, сучасний історик С.В.Кульчицький наводить відомості ДПУ УСРР з Центрального архіву СБУ, за якими у листопаді 1932 – січні 1933 рр. в Україні було зафіксовано 436 терактів (64 вбивства советських активістів, 48 замахів на вбивство, 211 підпалів)⁷⁶. Про характерні політичні настрої місцевого населення, зокрема й тих, хто у минулому підтримував більшовизм, прочитуємо у письмових донесеннях голів колгоспу, приміром, про відверті заяви типу: “Я – партизан, бив куркулів, а сьогодні згоден різати комуністів”⁷⁷ тощо.

Отже, на початку тридцятих років двадцятого століття простежуємо духовну напругу в українському суспільстві в умовах більшовицької окупації. Тут відчувається зв'язок з попередніми подіями на цій території, зокрема, наслідки Першої світової війни, польсько-української та російсько-української війн, політики воєнного комунізму, жорстоких переслідувань місцевого населення російською більшовицькою владою, голодомору 1921-23 рр., впровадження політики воєнничого атеїзму, придушення антирадянських повстань: Холодний Яр, у селах Мліїв та Черепин на Черкащині тощо. В тому числі простежується у тридцятих роках двадцятого століття і специфічний розвиток народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації того часу. Він є своєрідним продовженням цього явища у попередніх роках, зокрема двадцятих: потужного релігійного руху і пов'язаної з ним духовної творчості. Зв'язок простежуємо на основі відомостей, спогадів очевидців подій тих часів, приміром, Павла Тичини⁷⁸, Юрія Липи⁷⁹, Юрія Горліс-Горського⁸⁰ та Сергія Єфремова⁸¹ (про 1920-ті роки), Василя Барки⁸² та

Миколи Жулинського⁸³ (про 1930-ті роки), Аркадія Любченка⁸⁴ (про 1940-ві роки) тощо. У 1930-их рр., в умовах безвиході і атмосфері загального жаху в народі по особливому поширювались, у тому числі і прочанами та стигматиками чутки і повір'я релігійного змісту (про Господні покарання), “модернізовані” під впливом подійного ґрунту уявлення, вірування, легенди апокаліптичного змісту, ворожба, спиритизм і т. ін. В.Барка у романі “Жовтий князь”, зокрема, наводить “розмову пригніченої наближенням безжалежного лиха Дарії Катранник зі старою матір'ю. Бабуся віщує наближення горя, бо в Письмі сказано: “Живемо в кінці часів. Тож антихристи спішать зло довершити. Це з ікон видно; Спаситель на хресті мучиться, а внизу вони, домальовані, скрегочуть, глядячи на безвинного... Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть”⁸⁵.

Нааякані жахіттями дійсності, люди у різних подіях убачали лиховісні знаки: завершення ХІХ ст. (хоч із запізненням, але повинне відзначитися “якимось пекельством”); падіння мертвих птахів; червоний прапор, “який набухає і чорніє від пролитої крові (“То тільки видається, що їх прапори червоні, вони темні”, – мовиться у цьому творі (“Жовтий князь”)⁸⁶.

Політика більшовицької влади (боротьба проти народу, релігійності) викликала зворотну реакцію у суспільстві – виникнення і поширення специфічних форм народної релігійності, релігійного руху і пов'язаної з ним духовної творчості. Ескалація більшовицького наступу на вкорінені основи народної релігійності наклала специфічний відбиток на індивідуальну та колективну поведінку і уявлення. Голод і смерть особливо вплинули на релігійні почуття, звичаї і обряди, які функціонували тоді у вкрай несприятливих умовах переслідування релігії і церкви, вірян.

⁷⁶Центральний архів СБУ.– Ф. 16.– Оп. 27.– Спр. 4.– Арк. 3. Див.: Кульчицький С.В. Масовий терор...– С. 391.

⁷⁷Передмова // Голодомор 1932-1933 років...– С. 26.

⁷⁸Тичина П. Сонячні кларнети: поезії / Упоряд., підгот. текстів, примітки С.Гальченка. Редактор О.Зелик.– К.: Дніпро, 1990.– С. 312, 363.

⁷⁹Липа Ю. Ганнуся // Дзвін.– 1991.– № 1.– С. 29-31.

⁸⁰Горліс-Горський Юрій. Ave Dictator: Повісті.– С. 94-95.

⁸¹Єфремов С. Щоденники, 1923-1929.– К.: ЗАТ “Газета РАДА”, 1997.– С. 42, 57-58, 88, 118, 123, 402.

⁸²Барка Василь. Жовтий князь...

⁸³Жулинський М. У світлі віри...– С. 5-22.

⁸⁴Щоденник Аркадія Любченка.– Львів; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1999.– С. 95.

⁸⁵Жулинський М. У світлі віри...– С. 10; Барка Василь. Жовтий князь...– С. 53.

⁸⁶Жулинський М. У світлі віри...– С. 11; Барка Василь. Жовтий князь...– С. 53.